

Marko
Špikić

Otkrivanje zagrebačke industrijske baštine

Modernizacija na periferiji Carstva

Muzej grada Zagreba,

26. siječnja - 25. travnja 2010.

AUTOR KONCEPCIJE: Goran Arčabić

Kako već znaju sretnici koji su od kraja siječnja do kraja travnja pohodili Grič, u Muzeju grada Zagreba postavljena je jedna od najzanimljivijih zagrebačkih izložaba u proteklih nekoliko godina. *Modernizacija na periferiji Carstva* je projekt nastao na poticaj povjesničara Gorana Arčabića. Mladi kustos Muzeja zamislio je prikazati vrijednost industrijske baštine Zagreba od sredine 19. do početka 20. stoljeća. Ova izložba, kao prva od zamišljenih triju, prikazuje tragove industrijalizacije u posljednjim desetljećima Dunavske monarhije. Ostale dvije opisat će bogatstvo i stanje te baštine između dvaju svjetskih ratova i u doba socijalizma.

Zašto bi izložba trebala dobiti visoku ocjenu? Mišljenja sam da je uspjela ispuniti nekoliko važnih ciljeva, među kojima valja istaknuti jasni prezentacijski diskurs, koji je, vjerujem, okupio raznoliku publiku. Tako su u poluzamračenom potkrovlju muzeja mogli podjednako uživati nestručnjaci i posjetitelji s nekim predznanjem o toj problematici.

Kako je riječ o projektu povjesničara, a ne povjesničara umjetnosti i arhitekture, izložbu sam doživio kao ugodno iznenađenje zbog njene jasnoće, inteligentne lapidarnosti i vezanosti uz historijske, kulturološke i društvene vidove razvitka industrije u Zagrebu. Arčabić je industrijski razvitak prezentirao na logičan i zanimljiv način kao društvene i ambijentalne fenomene u rastu grada koji se iz slikovitih srednjovjekovnih naselja od sredine 19. stoljeća počeo planski širiti prema željeznici koja mu je donijela niz razvojnih poteškoća.

Promjene o kojima su pisali vodeći čuvari europskih kulturnih vrijednosti predožuskog doba, poput Schinkela u Manchesteru 1826. ili Ruskina na austrijskom željezničkom nasipu koji je 1845. povezo Mletke s kopnom, od ranih su šezdesetih godina pretposljednog stoljeća zahvatile i maleni Zagreb. Autor izložbe uvidio je ključnu povezanost važnu za praćenje tih promjena: povezanost industrijskog razvitka i urbanog planiranja zagrebačkog *Gründerzeit*a.

Tako se posjetitelj na početku izložbe upoznaje s položajem Zagreba i Hrvatske unutar srednjoeuropske političke situacije u doba Nagodbe i ubrzane industrijalizacije. Arčabić je, bližeći posjetitelja okvirima Zagreba, podsjetio i na urbanističke planove druge polovine 19. i početka 20. stoljeća, u kojima se ne ogleda samo smještaj i uređenje donjogradskih stambenih blokova, nego i pitanja tranzita i lociranja industrijskih postrojenja. U doba urbane ekspanzije i povećanja stanovništva industrijski su se objekti pojavili kao važan dio planiranja.

Mlađi su Zagrepčani na izložbi mogli naučiti mnogo, od činjenice da su se stotinjak metara jugoistočno od nacionalne kazališne kuće nalazili plinomjeri do toga da se sjeverno od katedrale, u današnjoj Gliptoteci, nalazila tvornica kože. Koncentracija postrojenja iz kojih je iz središta i iz predgrađa austro-ugarskog Zagreba dopirala buka, neobičan miris ili se iz dimnjaka uzdizao tusti oblak dima, vrlo je dojmjliva. Iako se ona ne može usporediti s onodobnim engleskim, ruhrskim ili austrijskim gradovima u kojima

se nacionalna svijest ubrzano stapala s klasnom, u zagrebačkim planovima, crtanim od početka 1860-ih do svršetka Prvoga svjetskog rata, nikako se ne mogu previdjeti velike površine industrijskih postrojenja, u čiji su sklop uključena i radnička naselja.

Arčabić je uz pomoć planova iz doba Lenucija i Heinzela te uz pomoć statističkih tablica pokazao kako je industrija postala zbiljski dio forme grada. Tako austrougarskome Zagrebu industrija nije sačinjavala dio identiteta tek unutar službenih i apstraktnih statistika: ona je svojim prostranim građevinama i visokim dimnjacima, od Črnomerca do Medveščaka i od Paromlina do Radničke ceste, počela oblikovati gradsku sliku kojom su do sredine 19. stoljeća vladale crkvene i profane građevine Kaptola i Griča.

Prezentacija problema otkrivanja, istraživanja i očuvanja industrijske baštine Zagreba u nevelikom je potkrovlju Muzeja grada koncipirana kao spoj panoa, maketa i video-prikaza urbanog i industrijskog razvitka u posljednjih šezdeset godina austrijske *vedre apokalipse*. Kako je riječ o prezentaciji arhitekture i urbanog planiranja, autor je bio ograničen na fotografsku dokumentaciju i malene, diskretno osvjetljene i atraktivne modele. Na ulaznim je panoima prikazan povijesni i teritorijalni smještaj Zagreba unutar Monarhije. Promjene koje su nastupile nakon prolaska Bachova apsolutizma vide se podjednako u državnoj kartografiji, kao i u slici hrvatskoga glavnoga grada.

Modernizacija Zagreba, započeta 1860-ih godina, bila je popraćena urbanističkim promjenama i pojavom novih arhitektonskih naglasaka u skladu s formiranjem Donjega grada. Na prvom panou stoji slika lokomotive koja za sobom ostavlja gusti oblak dima i bliži se pastoralnom, bidermajerskom Zagrebu, a jamačno bi u Ruskina izazvala revolt. Nama je ona dokument promjena, koje su popraćene izgradnjom novih gradskih sadržaja. Tako izgradnjom Žakanjske pruge u prostoru Zagreba vidimo pojavu žile kućavice ili simbola napretka i dinamike, čemu je već

ranije odgovarala izgradnja Južnog (danas Zapadnog) kolodvora.

Na sljedećem panou je niz povijesnih fotografija Zagreba od kraja 19. do sredine 20. stoljeća. Gotovo svima je zajednička stopljenost industrije s gradom koji nastaje ili se širi. Fotografije, čiju će sugestivnu moć osjetiti i manje pomni promatrač, otkrivaju da je industrijsko predgrađe činilo sastavni dio grada. Iako se poimanje prostora znatno promijenilo od vremena u kojem su građani prosvjedovali zbog izbora lokacije "Miletićeva" glumišta, pa se sve što je od njega bilo udaljeno i stotinjak metara smatralo međom između prostora napora i prostora dokolice, mjesto industrije bilo je gotovo redovito zamišljeno sjevernije od željezničke pruge, dakle u blizini stanovanja i kulturnih zbivanja. Zagreb je tako, u zanosu novog planiranja, baštiniu ideju kakva se pojavila u renesansi, pa je grad *Gründerzeit* naslijedio Filareteovo lociranje štavionice kože u *Sforzindu*, gdje se u obzir uzimala snaga i smjer gradskih vjetrova.

Plinomjeri kraj kazališta, dimnjaci među čempresima, paromlin u visini sa sinagogom i pravoslavnom crkvom: to je slika moderniziranog Zagreba koji se dramatično mijenjao i kojem se, odumiranjem Carevine, stalno povećavao broj stanovnika. Arčabić je na jednoj fotografiji, snimljenoj sa zvonika katedrale 1898. godine, uokvirio pet većih sklopova: Vodovod, Svilaru u Adžijinoj, Tvornicu duhana u Klaićevoj, Pilanu obitelji Heinzela kraj Savske i Plinaru kraj Lenucijeve potkove. Većina tih građevina bile su glasnici pružanja Zagreba južno od pruge, pa ne čudi da je Milan Lenuci 1907. zamislio smjeli plan širenja pojasa željeznice južno, preko regulirane Save, gdje bi se spojili pravci sa zapada, istoka i juga. Kada se pokazalo da pruga još dugo neće mijenjati pravac i položaj, ona je poput pristaništa u nekoj luci postala magnet za većinu industrijskih postrojenja i skladišta. Arčabić tako na karti Zagreba nastaloj za Heinzeloze uprave 1920-ih godina ucrtava petnaestak lokaliteta, koji se konkretiziraju ne samo kao važni tragovi povijesti grada, nego i

kao ozbiljni problemi percepcije i očuvanja.

Fotografije Paromlina, *Francka*, Kraljevske tvornice duhana, Pivovare, *Penkale*, Radionice za popravak kola Ugarske državne željeznice, *Svilare* ili *Bubare*, a naročito slika ambicioznih projekcija širenja Tvornice koža sjeverno od katedrale, proizvod su državne modernizacije i procvata industrije koja je prešla granice suzdržanog naglaska u strukturi grada. Zato je vjerojatno i ušla u imaginarij hrvatskih slikara nakon pada Monarhije.

Opisavši opće pretpostavke za razvitak industrije u Zagrebu i ne ulazeći temeljitije u probleme povijesti svakodnevnog života, Arčabić je na jednom panou ipak prikazao važan dio strukture industrijskih sklopova kao dijela epohe: radnička naselja. Te su standardne građevine važne sastavnice za proučavanje arheologije zagrebačke industrije, jer su širenjem grada i dislokacijom postrojenja bile izložene razaranju ili novoj uporabi.

Autor podsjeća na naselja koja poput četvrti srednjovjekovnih gradova i nakon rušenja ili gubitka izvorne namjene ostaju u pamćenju zahvaljujući toponimima, ističući primjere Kožarske, Radničkog dola, Paromlinske ulice i Radničke ceste. Slike tih polunestalih naselja nalik su starim tekstualnim fragmentima i tvornim reliktima.

Na posljednjih pet panoa Arčabić je otvorio iznimno važno pitanje našeg odnosa prema spomenutim svjedočanstvima i prema toj još uvijek nedovoljno prepoznatoj baštini. On ju je nazvao "neiskorištenim potencijalom". To se u današnjem stanju (ne)osviještenosti, istraženosti i dokumentiranosti može shvatiti kao pokušaj spajanja kulturno-povijesnih i ekonomskih (pa i turističkih) vrijednosti. Pritom je opravdano ukazao na dosege u Zapadnoj Europi, prije svega u velikim industrijskim zemljama poput Njemačke i Engleske u posljednjih četrdesetak godina. Te zemlje u 19. stoljeću nisu doživjele samo procvat industrije, koja je promijenila njihove povijesne i prirodne ambijente, nego i njen zastoj i propast, dakle nešto što je općenito ključno za početak uspostavljanja baštinskih vrijednosti. Izgubivši namjenu, golema su područja

europskoga industrijskog krajolika postala ambijentalni problem, ali i potencijal.

Goran Arčabić je vjerojatno među prvima – i srećom, pripadnik je mlađeg i vrlo poduzetnog naraštaja – koji se na ovako temeljit način posvetio problemu otkrivanja i očuvanja industrijske baštine. Uklapajući petnaestak industrijskih sklopova u različitim stanjima očuvanosti u projekt pod nazivom *Zagrebačka industrijska baština: Povijest, stanje, perspektive*, autor se nije zadovoljio pasatizmom. Otvorivši problem percepcije i očuvanja te baštine, na vrlo je konkretan način izdvojio ono što se može smatrati dijelom našega građanskog identiteta, ali i neizbježnom dužnošću konzervatorske službe. Tako su se pored fotografija iz zraka, snimaka interijera, arhitektonskih presjeka i tlorisa Strojarnice Ugarske državne željeznice (ili *Gredelja*), Paromlina, Gradske plinare, Tvornice *Penkala* (ili *Nade Dimić*), Zagrebačke pivovare, Tvornice kože (ili *Gliptoteke*), Tvornice duhana, Električne centrale, *Svilane*, *Ciglane* i *Cementare*, našli podaci o stanju i perspektivama strukovnog očuvanja i prezentacije te baštine. Zasad stanje nije optimistično, kako zbog našega stanja svijesti o tim vrijednostima, tako i zbog slabljenja strukovnih pozicija konzervatorske službe i neskrivenih političko-poduzetničkih pritisaka.

Neki od tih objekata, poput Paromlina, *Svilane* i *Cementare*, nalik su arheološkim lokalitetima na koje još nije kročila noga kvalificiranog stručnjaka. Drugi su – tko zna dokad? – još uvijek u funkciji. Kada se uzme u obzir da je riječ o projektima uglednih graditelja i arhitekata poput Kune Weidmanna, Janka Jambrišaka ili Rudolfa Lubynskog, tada je lakše uvidjeti kako je toj baštini potrebna naša pomoć i kako se ona više ne bi smjela stavljati u niži rang od bolje prepoznatih nacionalnih spomenika. Izložba u Muzeju grada stoga je iznimno važan događaj: bez pretjerivanja bi se moglo reći da je njen autor Goran Arčabić otvorio novo poglavlje u našem tromom i tegobnom otkrivanju novih vrijednosti nacionalne kulturne baštine. x